Մինչ զեկ բեկտի մակուկիս ,
Մինչ պաշարեն յորձանք զիս .
Կամ շուրջ նիրհէ թէ անդորր
Գոյժ մրրկաց մոտաւոր .
Թէ հողմ գոգեալ զառագաստ
Սրարշաւ վարէ զիմ ըղլաստ ,
Ես լի յուսով անխըլիրտ
Քեզ յառեալ զակն անքըթիթ՝
Սըրտիւ ի ծուփ անձկաւէտ
Եւ ի սիրոյն ցօղս յաւէտ
Կողկողեցայց միշտ առ քեզ ,
Թէ զայս ինձ շնորհ առաքես ,
Հառաչել յամայր
Ողջ լեր , Ցոյս եւ Մայր :

Հ . Խ . Գ

ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԲՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Թէյ :

Չինացւոց և Ճաբոնաց մէջ շատ յարգի է Թէյ ըսուած օգտակար թուփը , ինչպէս յայտնի կը ցուցընէ այս յետիններուն մէկ սրբազան աւանդութիւնը : Ըստ Ճաբոնաց՝ Տարմա ըսուած շատ կրօնասէր արքայազն իշխանը , որ Հնդկաց թագաւորներուն մէկուն երրորդ որդին էր , անցաւ 'ի Չինաստան Քրիստոսի 510 թուականին , և ամենայն խնամքով ջանաց ճշմարիտ Աստուծոյն և ճշմարիտ կրօնից ծանօթութիւնը տարածել այն երկրին մէջ : Ուզելով՝ որ իր օրինակովը յորդորէ զամէնքը ըսածներուն հետևելու , ամէն տեսակ մահացուցմունքներ ու ապաշխարութիւններ կ'ընէր , ինչպէս բացօթեայ տեղ կենալով և գիշեր ու ցորեկ աղօթից և մտածականի տալով զինքը : Բայց ինչպէս եղաւ որ շատ տարիներէ ետքը սաստիկ տկարացած ըլլալուն աշխատութիւններէ՝ օր մը առանց իր ուզելուն քունը տարաւ : Երբոր արթընցաւ Տարմա , երդմունքէն պակսած սեպեց զինքը , և որպէս զի անկէ ետև անդուլ կատարէ իր տուած խոստմունքը՝ կտրեց արտևանունքն ու գետին նետեց : Երկրորդ օրը նոյն տեղն որ եկաւ , տեսաւ

Թէյ :

որ այն իր արտևանունքը փոխուեր նոր անծանօթ թուփ մը դարձեր են . կերաւ անոր տերևներէն , և զուարթութիւն մը ու իր առաջին ուժն ստացաւ : Նոյն բանը իր աշակերտացն ու հետևողներուն ալ պատուիրելով՝ կամաց կամաց թէյին յարգն աւելցաւ , իր ըրած օգտակար ազդեցութիւնները շատ պիտանի երևցան ամենուն , և անկէց ետև հասարակաց ըմպելիք մը եղաւ :

Թէյին օգտակարութիւնները մեզի անծանօթ ալ եղած ըլլային , բայց սակայն այդ ժողովրդական առասպելը բաւական էր ցուցընելու , որ Չինաց և Ճաբոններու առջև թէյը որթոյ ու ցորենի յարգն ունի , որոնց սկզբանը համար ալ հին հեթանոս ժողովուրդները հրաշալի բաներ կը պատմէին : Չգիտցուիր թէ երբ և ինչ պատճառներու համար սկսեր են Չինք թէյը

ջրոյ մէջ խաշած գործածել. բայց հաւանական կ'երեւայ որ գլխաւորապէս իրենց աշխարհքին շատ մասերուն մէջ ջուրը աղի և անհամ ըլլալուն այս գործածութիւնը սկսեր են։ Սակայն ասոր վրայ տարակոյս չկայ, որ շատ հնուցմէ 'ի վեր կը մշակեն այդ թուփը Չինացիք և Ճաբոնները։ Նմանապէս թէյը իբրև ըմպելիք գործածելը շատ հին է Չինաստանի մէջ, և անանկ տարածուած է այս ընդարձակ երկրին ամէն աստիճանի բնակչացը մէջ, որ Լորտ Մեգերդնի լաւ կ'ըսէ. „ Թէ որ Եւրոպացիք թէյի վաճառականութիւնը դադրեցընէին ալ, 'ի վերայ այսր ամենայնի անոր գնոյն վերայ մեծ տարբերութիւն մը չէր ըլլար „։

Լիննէոս երկու տեսակ թէյ կը դնէ. Կանաչ և Թխագոյն Թէյ. բայց շատ մատենագիրներ, որ այս տունկը իրեն բնիկ երկրին մէջը գիտեր են, և անոնց հետ հիմակուան բնապատումները կը հաստատեն թէ թէյը մէկ տեսակ մըն է միայն, և այն պզտիկ զանազանութիւններն որ կը գտնուին այլ և այլ արմատներու վրայ՝ երկրին, կլիմային, մշակութեան ազդեցութիւններէն են։

Թէյին բարձրութիւնը չորսէն ինչուան երեսուն ոտք կը հասնի. արմատը շատ ճիւղեր կը բաժնուի. տերևները ողորկ են, լերկ, կարծր, մթնագոյն կանաչ, ձուաձև, սրածայր, երկուքէն ինչուան չորս բթաչափ երկայն. պտուղը իրեք բոլորաձև կեղևներէ ձևացած է և մեծութիւնը կաղնոյ մը չափ. այս կեղևներուն իւրաքանչիւրին մէջ իւղալից դառն ու անախորժ սերմ մը կայ, որ շողիքը կը գրգռէ և ինչուան սիրտ ալ կը խառնէ։

Թէյը Չինաստանի հարաւային գաւառներուն բնիկ կ'երևայ. բայց ասոր մշակութիւնը Կանդոնէն ինչուան Պէքին տարածուած է, ուր քարոզչաց տուած ծանօթութիւններուն նայելով՝ ձմեռը Պարիզէ աւելի սաստիկ է[1]։

Չինացիք և Ճաբոնք բացավայրի մէջ կը տնկեն թէյը, որ շատ կը սիրէ հարաւ նայող բարձրաւանդակներու զառ 'ի վայրն ու գետերու և առուակաց մերձակայ ափունքը։ Երբ նոր արմատները իրեք տարուան կ'ըլլան, կրնաս տերևները ժողվել. եօթը տարուան որ հասնին՝ քիչ տերև կու տան. այն ատեն արմատը կը յօտես, որ վարէն կը սկսի նորէն ծլիլ և առատութեամբ նոր նոր տերևներ կու տայ։

Թէյին տերևներուն ժողվելու եղանակն որ կու գայ, տեսնելու է մշակաց ճարտարութիւնն ու արագութիւնը հնձոց ատեն. մէկիկ մէկիկ կը կտրեն այդ տերևները՝ մեծամեծ զգուշութիւններ ընելով, և այս կերպով օրուան մէջ չորսէն ինչուան տասը ու տասնըհինգ լիտր կը ժողվուի։ Ամենէն աւելի յարգի տերևներն են անոնք, որ փետրուարի վերջերը կամ Մարտի սկիզբները կը ժողվեն. որովհետև այն ատեն տերևները դեռ փափուկ կ'ըլլան և բոլորովին բացուած չեն. ասոնցմէ շինուած թէյը կ'ըսուի Կայսերական Թէյ, որ մեծամեծաց ու հարուստներու համար կը գործածուի։ Առջինին վրայ ամիս մը անցնելէն ետև՝ երկրորդ հունձք մը կ'ընեն. այս անգամ անխտիր ամէն տերև կը կտրեն, և ետքը կ'ընտրեն, և իրենց ժամանակին, համեմատութեանն ու տեսակին յարմար կը կարգաւորեն։ Վերջապէս դարձեալ ամիս մը ետքը երրորդ և վերջին հունձք մ'ալ կ'ընեն, որ առաջիններէն առատ կ'ըլլայ, բայց այնչափ յարգ չունի։ Հնձոց վերջանալը կ'իմացընեն հասարակաց հանդէսներն ու զուարճութիւնները։

Ճաբոնի մէջ թէյի պատրաստութեանը համար հասարակաց գործարաններ կան, և ուր որ չինելու պատշաճ միջոցները չունի կամ կերպը չգիտեր՝ հոն կը տանի իր տերևները, երբոր կը սկսին չորանալ։ Հոն թարմ թարմ այն տերևները շատ լիտր միատեղ՝ բարակ, լայն և քիչ խոր երկաթէ վառարանի մը մէջ կը դնեն, զոր այս բանին

1 Ասոր համար Գաղղիոյ հիւսիսային գաւառները չդիմանալուն պատճառն է՝ որ հոն ամառուան օդոյն ջուգախառնութիւնը շատ բարձր չէ

գործածուելու հնոցի մը կերպով տաքցուցած են։ Յետոյ կը սկսին շարժել տերևները և ձեռքով անդադար կը դարձընեն, որպէս զի որչափ կարելի է ամէնքը հաւասարապէս խորովին։ Տաքութիւնը կորսնցընել կու տայ անոնց այն թմրեցուցիչ և վնասակար յատկութիւնն, որ իրենց բնական հիւթը կը հաղորդէ անոնց։ Իսկ Ճենաստան խորովելէն առաջ մանրերկրորդ մը եռացեալ ջրի մէջ կը թրջեն տերևները. ետքը վառարանի մէջ դնելէն և հանելէն վերջը՝ այլ և այլ անձանց կը բաժնեն, որոնք պրտուի[1] ամենաբարակ թելերովը հիւսուած գորգերու վրայ կը շփեն կը գալարեն իրենց ափովը. բայց այս աշխատութիւնը պէտք է որ արագութեամբ ըլլուի ինչուան տերևները պաղին. որովհետև տաք եղած ատեննին միայն կը գալարին։ Տեսակ կայ որ ինչուան հինգ անգամ կը խորովեն և կը գալարեն տերևները, աստիճանաբար պակսեցընելով կրակին սաստկութիւնը. այս կերպով տերևները աւելի լաւ կը պահեն իրենց կանաչ գոյնը, և դժուարաւ կ'աւրուին։

Թարմ թէյը արբեցուցիչ յատկութիւն մը ունի, որ ջղերուն կը դպչի, և խորովելով ալ բոլորովին չկորսնցըներ. անոր համար Ճաբոնք նոր թէյ չեն խմեր՝ ինչուան որ նոյն չափով հին թէյ չխառնեն մէջը։ Թէյին համար կ'ըսեն թէ միզարգելութիւնը կը բժշկէ ու կը գրգռէ մէզը, նմանապէս մարսողութեան կ'օգնէ. բայց ինչ որ ալ ըլլայ՝ ինչուան հիմա այսպիսի տունկ մը տեսնուած չէ, որուն խաշուն այսչափ յաձախութեամբ և ախորժով խմուի։ Ճենացիք շատ առողջարար կը սեպեն թէյը, և զուտ զուտ կը խմեն՝ առանց շաքար կամ ուրիշ բան խառնելու մէջը։ Բայց սակայն այս ալ յայտնի է, որ ամէն մարդու խառնուածոյն չյարմարիր թէյը. սովորական և օրըստօրեայ գործածութիւնն ունի իր օգուտներուն հետ վնասներ ալ. անոր համար այս պատճառները տեսնելով՝ շատ լաւ է որ և իցէ կերպով տղոց, երիտասարդաց, և ընդհանուր փափուկ ստամոքս ունեցողներու արգիլել թէյը։

Հոլանտացիք եղան առաջինը, որ թէյը Եւրոպիա մտուցին։ 1641ին Պուլթիուս անունով երևելի բժիշկն ու Ամստերտամի հիւպատոսը շատ գովեստներ տուաւ անոր լաւ յատկութեանցը վրայ. ինչպէս նաև 1657ին գաղղիացի բժիշկ մը. իսկ 1678 տարուոյն Պրանտէպուրկայ կայսրընտրին բժիշկը՝ Պօնդեքօ, որ շատ մեծ անուն ունէր, մեծ եռանդեամբ իրեն օգտակարութեանցը վրայ գովեստ մը գրեց իր խահուէի, թէյի և չիքօլադի վրայ հրատարակած ճառին մէջ. այս գրուածքը շատ հռչակուելով՝ թէյի գործածութեանը տարածուելուն օգնեց. և այսպէս այն դարուն վերջերը խիստ յաճախած էր թէյը։ 1840ին հաշուեղած է որ տարին 125 միլիոն լտերէ աւելի կը գործածուի Եւրոպիոյ մէջ. բայց ինչուան հիմա շատ աւելցած է։

Վաճառականութեան մէջ ութը գլխաւոր տեսակ կը բաժնուի թէյը, որոնց իրեքը կանաչ Թէյէն են, և հինգն ալ Թխագոյն Թէյէն[1]։ Կանաչներն են. 1. Կայսերական Թէյը կամ Թէյի ծաղիկը. 2. Հայսըն կամ Հիսոն թէյը, որ այս տունկը Եւրոպա բերող հնդիկ վաճառականէ մը անունն առած է. 3. Սինկլօ կամ Սանկլօ, որ մէկալնոնց շատին պէս իր մշակուած տեղուոյն անունով կը կոչուի։ Թխագոյն թէյին հինգ տեսակներն են Սուշօնկ, Սոմլօյ, Գոնկօ, Բէքօյ և Թխագոյն թէյ ըսուածները։ Ասոնց ամէնն ալ առանձին յատկութիւններ ունին, որ ըստ ախորժակաց զանազանութեան իրենց յարգը կ'առնուն։

1 Տճ. Սազ։

1 Գիտնալու է որ այդ յետինը նոյն չէ Ճենաց Թխագոյն Թէյ ըսածին հետ։